

BUGU

Dil ve Eğitim Dergisi

www.bugudergisi.com

E-ISSN: 2717-8137

Araştırma Makalesi

BUGU
Journal of Language and Education

4/3, 245-280

Makale Geliş Tarihi: 30.08.2023

TÜRKİYE

Makale Kabul Tarihi: 09.09.2023

Oğuz, A. Y. (2023). Moğolistan'daki Türk kültür ve uygarlık eserlerinin bugünkü durumu. *BUGU Dil ve Eğitim Dergisi*, 4(3), 245-280. <http://dx.doi.org/10.46321/bugu.135>

MOĞOLİSTAN'DAKİ TÜRK KÜLTÜR VE UYGARLIK ESERLERİNİN BUGÜNKÜ DURUMU

Doktora Öğrencisi Anıl Yasin OĞUZ

İstanbul Üniversitesi aniloguz1133@gmail.com ORCID

Öz

Çalışmamız, 31 Temmuz 2023 ile 14 Ağustos 2023 tarihleri arasında Ulaanbaatar merkezli Moğol Araştırmaları Ulusal Konseyi (Mongol Sudlalin Ündesniy Zövlöl) ve Moğolistan Eğitim ve Bilim Bakanlığının (Bolovsrol Şinlele Uhaanı Yaam) müşterek düzenledikleri 2023 Uluslararası Genç Moğolistanlılar Yaz Okulu'na (Zaluu Mongol Sudlaachdin Zuni Sarguul) katılmamız vesilesiyle görüp kaydettiğimiz Türk kültür eserlerinin şu anki durumunu ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu kapsamda Bilge Tonyukuk Yazıtları'nı, yakın zamanda yerlerinden taşınmış oldukları, anıt alanın yanına inşa edilmiş Geçici Sergi Salonu'nda detaylı olarak inceledik ve yazıtların şimdiye kadar görülmemiş toprak altındaki kısımlarını (ikinci taşın altındaki Bilge Tonyukuk *tamgası*yla beraber) görüntüledik. Makalemiz ayrıca bu süreçte fotoğrafladığımız, Ulaanbaatar'da resmî olarak 11 Ekim 2022'de açılan Çinggis Khaan Ulusal Müzesi'nin Göktürk ve Uygur Kağanlıkları Dönemi'ne (552-840) hasredilmiş 4. katındaki Türk kültür eserlerini (Kül Tegin ve Elteriş Kağan'ın heykel başları gibi) ve yakın zamanda orijinal yerlerinden alınarak bu kata taşınan Çoyr, Höl Asgat, Şine Us, Taryat gibi Türk yazıtlarının şu anki durumlarını konu edinmektedir.

Anahtar Sözcükler: Moğolistan, Türk, Bilge Tonyukuk, yazıt, müze.

THE PRESENT STATE OF THE MONUMENTS OF TURK CULTURE AND CIVILIZATION IN MONGOLIA

Abstract

I attended the 2023 International Summer School for Young Mongolians (Zaluu Mongol Sudlaachdin Zuni Sarguul) organized by the Ulaanbaatar-based National Council for Mongolian Studies (Mongol Sudlalin Ündesniy Zövlöl) and the Mongolian Ministry of Education and Science (Bolovsrol Shinlele Uhaanı Yaam) between 31 July 2023 and 14 August 2023 and on this occasion, I saw and recorded the current state of Turkic cultural monuments in Mongolia. In this context, I examined the previously unknown underground parts of the Tonyukuk Inscriptions (with the Tonyukuk's *tamga* at the bottom of the second stone, apart from the same *tamga* on top of the first stone) by looking into the Tonyukuk Inscriptions in the Temporary Exhibition Hall, where they were moved currently, which was built next to the memorial site. In addition, our study will examine the current status of Turkic cultural artifacts (such as the statue heads of Kül Tegin and Elteriş Kagan) and Turkic inscriptions such as Çoyr, Höl Asgat, Şine Us, Taryat, currently moved to the 4th floor (dedicated to the Göktürk and Uyghur khaganates) of the Chinggis Khaan National Museum, which was officially opened on October 11, 2022, in Ulaanbaatar.

Keywords: Mongol, Turk, Bilge Tonyukuk, inscription, museum.

BUGU Dil ve Eğitim Dergisi, 4(3), 2023, 245-280, TÜRKİYE

Ø. Giriş:

31 Temmuz 2023 ile 14 Ağustos 2023 tarihleri arasında Ulaanbaatar merkezli Moğol Araştırmaları Ulusal Konseyi (Mongol Sudlalin Ündesniy Zövlöl) ve Moğolistan Eğitim ve Bilim Bakanlığının (Bolovsrol Şinlekh Uhaanı Yaam) müşterek düzenledikleri 2023 Uluslararası Genç Moğolistler Yaz Okulu'na (Zaluu Mongol Sudlaaçdın Zunı Surguul') katılarak Moğolistan'daki Türk kültür varlıklarının büyük bir kısmını yakından görerek inceleme fırsatı edindik. Moğolistan'da incelemelerde bulunduğumuz bu dönem, özellikle Türk yazıt ve heykellerinin orijinal mevkilerinden alınarak kalıcı veya geçici sergi amacıyla muhtelif mekânlara taşınmış oldukları bir dönemdi. Bilindiği üzere Moğolistan'daki Türkçe yazıtlara verilen isimler genel itibarıyla bu yazıtların buldukları yerlerin Moğolca isimlerini esas almaktadır. Bu yüzden Orhun Yazıtları başlığı altında sınıflandırılması hatalı olan Bilge Tonyukuk Yazıtları'na, yakınında bulunan tepede yer alan kutsal bir kaya kütesinin isminden dolayı Bayn Tsokto ("Beyn Tsokt", "kutsal kor") Yazıtları adı da verilmektedir. R. Giraud'nun yayını haklı olarak bu ismi taşımaktadır (1961). Fakat M. Ergin'in yayınında da görüldüğü üzere (2011), galat-ı meşhur olduğundan dolayı, Kül Tegin ve Bilge Kagan Yazıtları'yla beraber Bilge Tonyukuk Yazıtları'na da Orhun / Orhon Yazıtları ismini verenler vardır (Aydın, 2019). Her hâlükârda Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın Orhun Nehri kenarında olmadığını, çok daha uzakta Tuul Nehri'ne yakın yer aldığını belirtmek gerekmektedir. Literatürde İh Höşöt ("İh Höşöt", "büyük anıtlar"), Höl Asgat ("Asgat'ın batısı"), Şine Us ("Şin Us", "taze su"), Ongi ("Öng"), Taryat ("Terat", "ekinli") veya Terh, Tes, Orhun gibi isimlerle anılan, II. Göktürk Kağanlığı (682-745) ve Uygur Kağanlığı (745-840) dönemlerine ait Türkçe yazıtlar, isimlerini yakınlarında buldukları nehir, göl, su birikintisinin isminden veya topografya ile mevkiinin yakınındaki taşlardan almaktadır (Alyılmaz, 2007). Ayrıca bu yazıtların dikildikleri mevkiilerin, yazıtların ve ait oldukları kültürün tarihini anlamak bakımından da önemi ve bilgi değeri vardır. Örneğin: Bilge Tonyukuk Yazıtları, yeni araştırmalar ışığında, Kapgan Kagan'ın (h. 691-716) ölümüyle beraber görevden el çekirilip kendi boy topraklarına geri dönen Tonyukuk'un bizzat kendisi tarafından 716 yılında diktirilmiştir. Orhun Yazıtları olarak bilinen Çince ve Türkçe olmak üzere iki dilli olan Kül Tegin ve Bilge Kagan Yazıtları, devletin merkezi olan Ötüken Yiş'a yakındır. Yazıtların orijinal konumları, tarihi daha iyi anlamak bakımından büyük önemi haizdir. Fakat 2023'ün Ağustos ayı içerisinde Moğolistan'da yaptığımız gözlemler, Moğolistan yetkililerinin bu gerçeği tam olarak anlayamadıklarını ve hatta bunun tam aksi bir politika ve çizgi güttüklerini göstermektedir. Çünkü Höl Asgat, Şine Us, Taryat / Terh yazıtları uzun bir süredir mevcut buldukları orijinal yerlerden alınarak Ulaanbaatar'da 11 Ekim 2022 yılında açılan Çinggis Khaan Ulusal Müzesi'nin "Türk-Uygur Kağanlıkları" seksiyonunu içeren 4. katına taşınmıştır. Bilge Tonyukuk Yazıtları ise çit ile çevrili buldukları orijinal alanından alınarak, daha önce "Tonyukuk Kazı Evi" olarak kullanılan ve yazıtların taşınmasından sonra "Geçici Sergi Salonu"na dönüştürülen, orijinal mevkiinin yanına inşa edilmiş binaya taşınmıştır. Çoyr ("Çöyr") Yazıtı ise bilindiği üzere, uzun bir süredir Ulaanbaatar'daki Moğolistan Ulusal Müzesi'nde ("Mongolin Ündesniy Muzey") yer alıyordu. Fakat o da bu müzeden kaldırılarak Çinggis Khaan Ulusal Müzesi'nin 4. katına taşınmıştır. Yazıtlar dışında Tonyukuk, Kül Tegin ve Bilge Kagan anıt alanları içerisinde yer alan veya kazılarla açığa çıkarılan heykel ve heykelbaşları, tabak, kap ve taç gibi nesnelere de farklı müzelerle dağılmış durumdadır. Ulaanbaatar'daki muhtelif müzelerde yer alan bu heykellerden hangilerinin hangi anıt alana ait olduğunu tespit etmek, daha önceki yıllarda gerçekleştirilen araştırma ve fotoğraflamalar olmadan imkânsız hâle gelmiştir. Ayrıca daha önce dünya genelindeki farklı bilim adamlarının saha araştırmalarıyla fotoğraflayıp kaydettikleri muhtelif anıt alanlara ait heykellerin ve balbalların bir kısmı ise artık tamamen yok olmuş durumdadır.

Foto 1: Bilge Tonyukuk Anıtları'nın Geçici Sergi Salonu ve yaz okulu katılımcıları

Bu makalemiz Moğolistan'da ilk elden gözlemlene fırsatı edindiğimiz Türk kültür varlıklarının şu anki durumlarını, mevcut durumların bilimsel araştırmalarla ilgili yarattığı problemleri ve bundan sonra bu varlıklar üzerine gerçekleştirilecek araştırmalarda nasıl bir yol izlenmesinin zorunlu hâle geldiğini, bilhassa fotoğraflarla ortaya koymaya çalışmaktadır. Fakat ironik bir şekilde bilhassa Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın yerlerinden taşınmasıyla beraber, daha önce bilim adamları tarafından bilinmeyen bazı kısımlar açığa çıkmış bulunmaktadır. Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın daha önceki araştırmacılar tarafından fotoğflanamayan ve görülemeyen toprak altındaki kısımları ilk elden görülüp fotoğflanabilir hâle gelmiştir. Daha önce hiçbir araştırmacı tarafından bilinmeyen ve yüzyıllardır toprak altında saklı kalan, İkinci Bilge Tonyukuk Yazıtı'nın alt kısmına hakkedilmiş Tonyukuk'un *tamgası*, Tonyukuk Yazıtları'na yeni bir bakış açısı getirerek bu yazıtları daha iyi anlamaya imkân tanıyacaktır kanaatindeyiz. 2 Ağustos 2023 tarihinde 6 farklı ülkeden gelen genç Moğolistlerle beraber fotoğflama fırsatı edindiğimiz, Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın toprak altında kalan bu kısımları ve bilhassa ikinci taşın kuzey yüzünün alt kısmında yeni keşfedilen Tonyukuk'un *tamgası* konusunda bilimsel yorumlara ihtiyaç olduğu açıktır. Bu bağlamda Moğolistan'daki Türk kültür varlıklarının şu anki durumunu, mevcut yeni keşiflerle beraber belgelendirerek, yeni yorum ve araştırmalar için bir kaynak oluşturmayı, mevcut problemlere değinerek yeni hipotez ve tavsiyeler öne sürmeyi arzuluyoruz. Bunlar dışında yeni açılan Çinggis Khaan Ulusal Müzesi'nin 4. katına taşınan Türk kültür eserlerini, daha önce buldukları yerlerle beraber belgelendireceğiz. Bilge Tonyukuk Yazıtları ile ilgili fotoğfların bir kısmının tarafıma iletilmesinde yardımları dokunan, Yaz Okulu sırasında sergi salonunu beraber ziyaret ettiğimiz değerli dostlarım Koreli Jinhyung Lee'ye, Çinli Sermoon Sophy'ye, Koreli Jin-seong Han'a derin teşekkürlerimi sunarım.

1. Arazide Yer Alan Türk Kültür Varlıklarıyla İlgili Problemler:

2023 Genç Moğolistanlılar Yaz Okulu'nun tek Türk katılımcısı olarak Moğol Çalışmaları Ulusal Konseyi ve Moğolistan Bilim ve Eğitim Bakanlığının müşterek düzenlediği Yaz Okulu Programı'na uygun bir şekilde, 2 Ağustos 2023 tarihinde, Moğolistan saatiyle sabah 10.30-11.30 arasında ziyaret ettiğimiz "Tonyukuk Arkeolojik Alanı'nın Taş Anıtlarının Geçici Sergi Salonu" içerisinde, Tonyukuk'un parçalanmış ve çiçek desenli sunak taşına ait 6 parça, birbirinden ayrı olarak yere yatar vaziyette yerleştirilmiş 2 yazıt, Tonyukuk anıt alanı içerisinde yer alan 5 heykel, yazıtlar hakkında kısa bilgileri fotoğraflarla beraber aktaran bilgi panoları yer almaktadır. Tonyukuk Anıt Alanı'nda bulunmuş diğer 3 heykel ise başkent Ulaanbaatar'daki Moğolistan Ulusal Müzesi'nde yer almaktadır.

Foto 2: Bilge Tonyukuk Anıtları'nın Geçici Sergi Salonu

Foto 3: Bilge Tonyukuk Anıt Alanı'na ait parçalanmış sanduka parçaları

Foto 4-5: Bilge Tonyukuk Anıt Alanı'na ait heykel parçaları

Foto 6: I. Bilge Tonyukuk Yazıtı'nın toprak altında kalmış olan kısmıyla beraber bütün görüntüsü

II. Göktürk Kağanlığı'nın (682-744) en ikonik devlet adamlarından biri olan Bilge Tonyukuk'un (ö. 720'ler), *Tonyukuk* unvanını oluşturan ilk heceyi, "Tun" şeklinde okuyanlar da vardır (Elöve, 1958, s. 70). Bu dönemde Çin kaynaklarında Tonyukuk için kullanılan *Tunyugu* 墩欲谷 yazımının Çince karakter karşılıkları, bilhassa *tun* 墩 iminin Erken ve Orta Çince telaffuzları göz önüne alındığında Çinlilerin ö-ü, o-u sesleri arasında geçişkenlikler olacak şekilde karşılıklar ürettiği anlaşılmaktadır. Aynı durum yine Türkçe isimlerdeki bu ilk niteleyici için kullanılan (Tun Baga Tarkan 頓莫賀达干 örneğinde olduğu gibi) Çince *dun* 頓 için de geçerlidir. Coblin, *tun* için Sui-Tang Chang'an telaffuzu olarak **ton* karşılığını, *dun* için de yine Sui-Tang Chang'an telaffuzunu **ton* olarak vermektedir (Coblin, 1994, s. 351). Pulleyblank ise *tun* 墩 karakterini listelememiş olsa da "tun" sesletimi için genel olarak "u"lu **t'un* karşılığını aktarmaktadır (Pulleyblank, 1991, s. 313). Schuessler'a göre ise aynı karakterin Orta Çince karşılığı "o" veya "u" belirsizliğini yansıtacak şekilde **t'wən* idi (Schuessler, 2009, s. 337). Aynı *tun* imi için Sino-Japon ve Tibet telaffuzları ise "u" değil "o"lu **ton* karşılığına işaret etmektedir. Dolayısıyla Çin karakterleri "o" ve "u" arasında bir geçişkenlik yaratmaktadır. Bundan dolayı Tonyukuk'un Çince yazımındaki bilhassa *tun* 墩 iminin Erken ve Orta Çince karşılıklarından yola çıkarak, ilk hecenin "ton" olamayacağını dile getirmek hatalıdır. Ancak son dönemde yayımlanan bir makalesinde Hakan Aydemir, karakterin Çince telaffuzlarından yola çıkarak *Tonyukuk* unvanının "ton" ile okunamayacağını iddia etmektedir (2019). Belirttiğimiz gibi *Tun / Ton* için kullanılan Çince imlerin Erken ve Orta Çince telaffuzları tam tersine "ton" şekline daha çok uymaktadır. Bilindiği gibi Çinliler, tıpkı c-y ses geçişliliğinde olduğu gibi, dönemin Türk boyları arasındaki telaffuz farklılıklarını yansıtmak amacıyla farklı sesleri karşılayan karakterleri aynı kelime için kullanabilmektedirler (Atwood, 2012, s. 81). Bu yüzden *tun* 墩 iminin Erken ve Orta Çince karşılıklarının hem "o" hem "u" sesini yansıtmaları, aynı Türkçe unvan için kullanılan diğer *dun* 頓 iminin de **ton* telaffuzunu yansıtabilmesi,

dönemin Türk boyları arasında “ton” ve “tun” sesinin aynı anda kullanıldığını göstermektedir. Aydemir’in bugünkü Türk lehçelerinde bu unvanın uzun ünlülü olacak şekilde “Tün” şeklinde yaşamasından yola çıkarak unvanın geçmişte de uzun ünlülü olduğunu iddia etmesi (2019, s. 180) de aslında “ton” telaffuzunun da mevcut olduğunu göstermektedir. Çünkü bugünkü Moğolcada olduğu gibi (nuur / nor ikilemi), çift u’lu telaffuz, kolayca “o” olarak duyulup algılanabilir. Dolayısıyla dönemin Türkçesindeki “Tuun” telaffuzunu, “Ton” olarak duymak ve “Ton” olacak şekilde telaffuz etmek hem Türk boyları hem de Çinliler için çok basit ve mümkündür. Çince karşılıkların Türkçe unvanlar konusundaki belirsizliği de bundan kaynaklanmaktadır. Bu da ileride kaleme alacağımız bir makalede incelemeyi düşündüğümüz gibi, Eski Türkçe kişi isimlerinin anlamlarının orijinal ve halk etimolojileri bağlamında değerlendirilmesini gerektirmektedir. Dolayısıyla biz *Tuun* unvanının dönemin Türk boyları arasında, kulağa daha kolay gelmesi ve kolayca karıştırılabilmesi yüzünden “Ton” olarak da telaffuz edildiğini düşünüyoruz. Çince karakterlerin belirsizliği ve “u”lu olduğunu düşündüğümüz bazı unvanların Çince karşılıklarının “o” sesine daha çok uyması da bunun kanıtıdır.

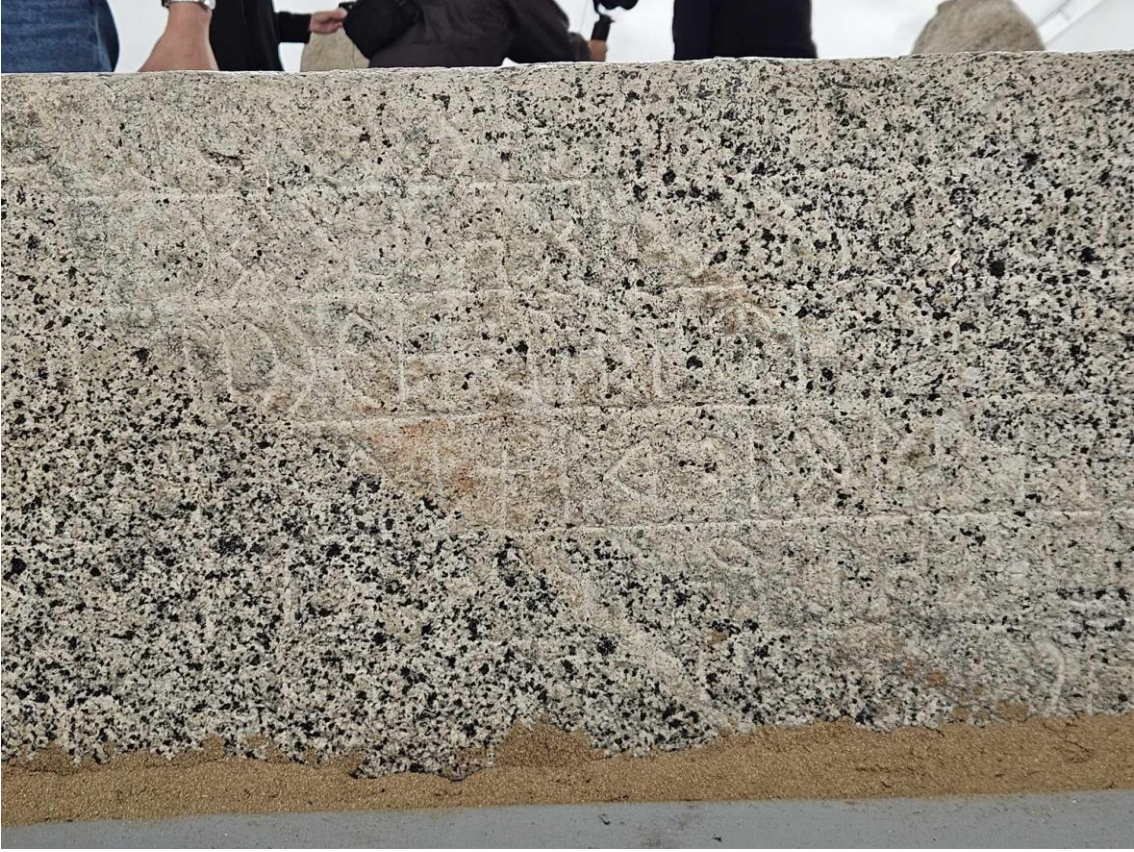
Tonyukuk ile ilgili en önemli tarihî problemlerin başında, ilk defa Friedrich Hirth tarafından 19. yüzyılın sonlarında ortaya atılan (Hirth, 1899) bir iddia olarak Çin kaynaklarındaki Ashide Yuanzhen 阿史德元珍 ile aynı kişi olup olmadığı meselesidir. Bu problemin bizim çalışmamız bakımından önemi Tonyukuk’un boyunun ve *tamgasının* açığa çıkarılması problemidir. Eğer bu iddia doğruysa Tonyukuk’un Göktürklerin en önemli ikinci boyu olan Ashide 阿史德 boyuna mensup olması gerekmektedir. Bize göre bu önemli problem Chen Hao’nun 2021 yılında Brill’den çıkan yeni kitabıyla beraber çözüme kavuşturulmuştur ve Ashide Yuanzhen (Çin kaynaklarına göre *Abo Dagan / Apa Tarkan* unvanına sahiptir), Tonyukuk Yazıtları’ndaki Türgeş Seferi bağlamında anılan *Apa Tarkan* ile aynı şahsiyettir ve Tonyukuk Boyla Baga Tarkan’dan farklı bir Türk devlet adamıdır (Hao, 2021, s. 25-27). Yazıtlardan, özellikle Türgeş Seferi bağlamında görüldüğü üzere, *Apa Tarkan* ve Tonyukuk rakip devlet adamları konumundadırlar. Çin kaynaklarına hâkim olan Liu Xin (2009, s. 222-225) ve Liu Mau-tsai (1958, II, s. 594-597) gibi araştırmacılar da Chen Hao’dan önce bu durumu fark ederek Ashide Yuanzhen ile Tonyukuk’u eşitleyen hipoteze şiddetle karşı çıkmışlardır. Aşağıda inceleyeceğimiz Tonyukuk’un *tamgasının*, 10. yüzyılda derlenen Çince *Tang Huiyao*’daki 唐會要 Ashide 阿史德, Ta Ashide 闡阿史德 (*Tat), Bayan Ashide 拔延阿史德 (*Bayan) (Erkoç, 2019, s. 119-122) *tamgalarından* farklı olmasının sebebi budur. Dolayısıyla Çin kaynakları da göz önüne alındığında Tonyukuk’u Ashide boyuna mensup biri olarak görmenin hatalı olduğu anlaşılmaktadır. Bilge Tonyukuk Yazıtları bağlamında bir diğer problem, bu iki taş yazıtın ne zaman dikildiği yönündedir. Tonyukuk’un, Kapgan Kagan’ın (691-716) ölümü ve Kül Tegin’in Kapgan’ın oğlu Fuju’ye 匍俱 (*Bögü) karşı gerçekleştirdiği darbe ile beraber görevden alındığı ve kendi topraklarına çekilmek zorunda kaldığı anlaşılmaktadır. Ardından Tonyukuk aynı yıl içerisinde (716) Bilge Kagan (h. 716-734) tarafından tekrar göreve çağırılmıştır. Chen Hao’nun çok mantıklı bir şekilde ileri sürdüğü ve Bilge Tonyukuk Yazıtları’nın genel hatlarına tam anlamıyla uyduğu gibi (2021, s. 93-97), Tonyukuk kendi yazıtlarını Kapgan’ın suikaste uğraması ve Kül Tegin’in darbesiyle beraber görevden alındığı ve ardından Bilge Kagan tarafından tekrar göreve çağırıldığı bu iki olay arasındaki dönemde yazdırmış olmalıdır. Ona göre Bilge Tonyukuk Yazıtları Bilge Kagan’a yönelik bir propaganda metni olarak Mayıs 716 ile Ağustos 716 tarihleri arasında Tonyukuk’un kendi ata yurdunda, kendisi tarafından yazdırılıp diktirilmiştir (Hao, 2021, s. 97).

Foto 7: II. Bilge Tonyukuk Yazıtı'nın güney ve batı yüzleri

Foto 8: II. Bilge Tonyukuk Yazıtı'nın güney yüzünden bir görüntü

Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın, şu an buldukları “Geçici Sergi Salonu”na aktarılmadan önce, orijinal konumlarındaki hâlleri, epigrafik belgeleri, estampaj ve prorisovkaları, iki taşın dört yüzünün ayrıntılı fotoğrafları, yıllara göre yıpranma boyutları, bilimsel hassasiyete sahip olmayan kişiler tarafından yazıtlara verilen zararlar konusunda en bilimsel ve detaylı eser Cengiz Alyılmaz tarafından yakın zamanda yayımlanmıştır (2021). Yazıtlar diğer Türk yazıtlarıyla paralel olarak bir anıt alan içerisinde yer almaktaydı. Dolayısıyla sadece yazıtlar değil, bu anıt alandaki heykel, balbal, parke döşemeler, sanduka vs. ile ilgili en detaylı belgelendirmeler için Alyılmaz'ın bu eseri kaynak alınmalıdır. Bilge Tonyukuk Yazıtları konusunda bu esere başvurmadan herhangi bir bilimsel çalışmanın yapılamayacağı kanaatindeyiz. Alyılmaz bu eserde, mevcut bazı peşin görüşlerden bağımsız olarak Tonyukuk'un mensup olduğu boy, unvanının etimolojisi, *tamgası*, ana yurdunun konumu hakkında da farklı ve gerçekçi yorumlara yer vermektedir (2021, s. 39-109). Fakat şu an için bu yazıtlar yerlerinden kaldırılmıştır ve Moğolistan ile Türkiye tarafından yazıtların bulunduğu alanın yanına inşa edilmiş olan binaya taşınmış bulunmaktadır.

Foto 9-10: I. Bilge Tonyukuk Yazıtı'nın toprak altındaki kısmı

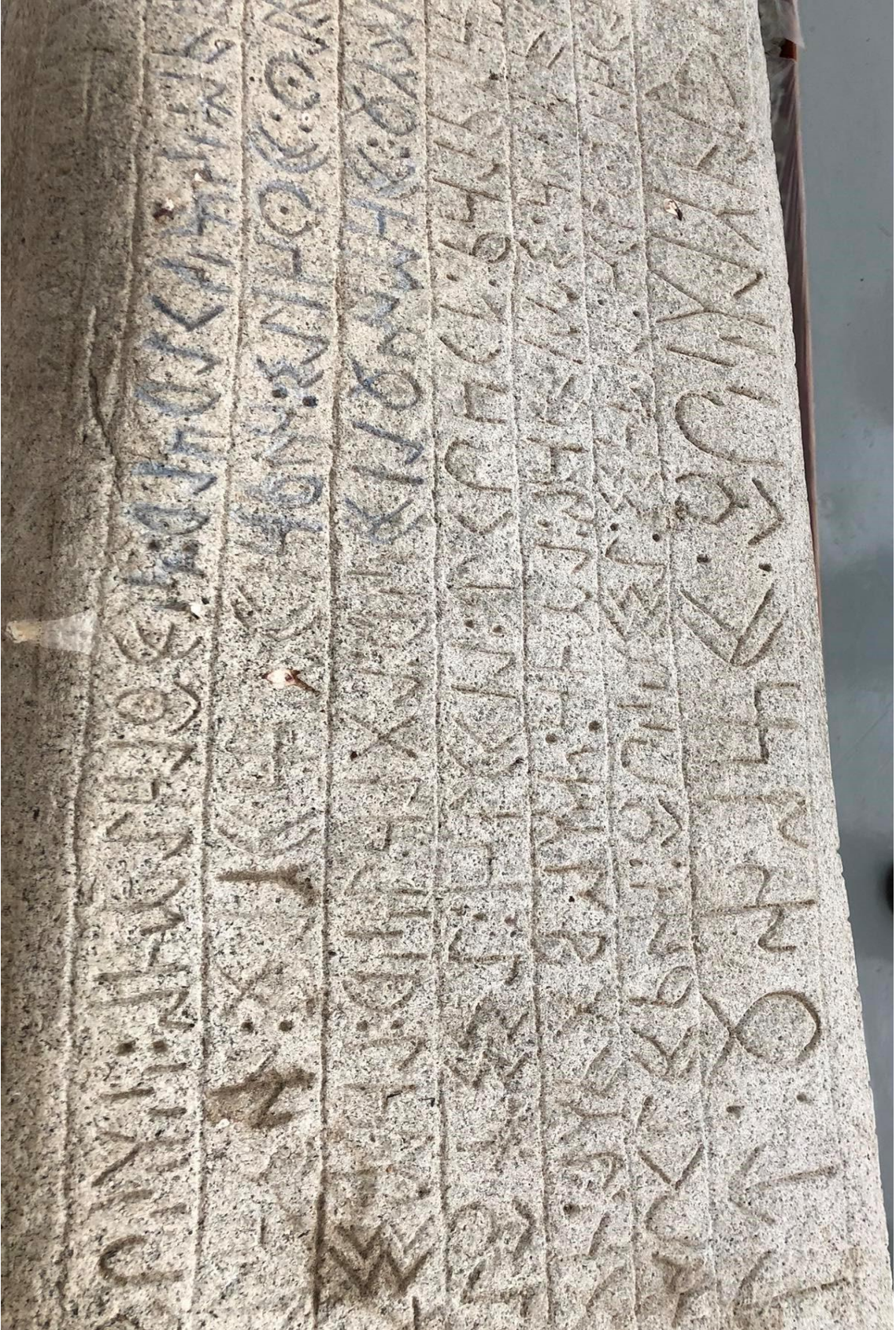

Foto 11: I. Bilge Tonyukuk Yazıtı'nın batı yüzünden bir görüntü

Tonyukuk'un iki büyük yazıtı ve diğer parçalar, "Geçici Sergi Salonu" içerisinde inşa edilmiş içi özel bir maddeyle doldurulmuş lahitler içerisinde yerleştirilmiştir. Bu lahitler de etrafi taşlarla dolu levhalar üzerine yerleştirilmiş durumdadır. Tonyukuk'un birinci taşı, başlangıç kısmı olan batı yüzü yukarıya bakar şekilde yerleştirilmiştir ve bu yüzden birinci taşın doğu yüzü lahitin içine bakmaktadır ve görülememektedir. Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın başlangıç bölümü olan batı yüzünün üst kısmında bulunan, 12,5-12,5-12,5 cm ölçülerinde bir üçgen ile 14 cm ölçülerinde düz bir çizgiden oluşan Tonyukuk *tamgası* (∇) büyük oranda yıpranmış ve dökülmüş durumdadır. Şu an için, hiç bilmeyen biri tarafından üçgen görülebilir hâlde olsa da düz çizginin tam olarak görülebilmesi pek mümkün değildir. Bu *tamganın* anlamı konusundaki yorumlardan biri Mehmet Tezcan'a aittir. Kendisi özellikle sonraki devirlerde *Câmiü't-Tevârih*, *Dîvânu Lügâti't-Türk* gibi eserlerdeki boy *tamgaları* ve anlamları ile kıyaslandığında, üçgenin, "ya tamga" olarak bilinen ve "yay" anlamındaki "ya" sesini karşılayan "D" işaretinden türediğini ileri sürmektedir. Ona göre bu *tamga* "yay" ve "ok" işaretlerinin stilize edilmiş hâlidir (Alyılmaz, 2021, s. 103). Sivri ucu aşağıya bakan üçgen "yay"ı simgelerken, düz çizgi yaydan fırlatılan "ok"u temsil etmektedir. Bu, *tamga*'nın anlamı bakımından dikkate alınması gereken yorumlardan biridir.

Foto 12: I. Bilge Tonyukuk Yazıtı'nın güney yüzünden bir görüntü

Tamganın kendisinin Tonyukuk'un öz boyunu ve mensubiyetini anlamak bakımından da büyük önemi haiz olduğunu düşünüyoruz. Bu *tamga*, *Tang Huiyao*'da (10. yüzyıl) kaydedilmiş diğer boy *tamgaları* ile kıyaslanmalıdır. Daha önce de belirttiğimiz gibi *Tang Huiyao*'da kaydedilen Ashide 阿史德 (𐰽𐰺𐰍), Bayan Ashide 拔延阿史德 (*Bayan Ashide, 𐰽𐰺𐰍𐰺𐰍) ve Ta Ashide 闐阿史德 (*Tat Ashide, 𐰽𐰺𐰍𐰺𐰍) *tamgalarının* hiçbirisi Tonyukuk

tamgasına benzememektedir (Zuev, 1960, s. 132). Liu Mau-Tsai, Liu Xin ve Chen Hao gibi Çin kaynaklarını ve bu kaynakların tarihî sürecini iyi bilen araştırmacılar Ashide Yuanzhen ile Tonyukuk'u bir gören hipotezlere şiddetle karşı çıkmışlardır. Bugün son gelinen durumda bu iki kişinin ayrı kişiler olduğu açığa çıkmıştır ve ikisini bir gören hipotez kaynaklardaki bilgilerle büyük bir tezat içerisinde. Çin kaynaklarında Tunyugu 墩欲谷 olarak anılan Tonyukuk, hiçbir zaman Ashide 阿史德 boy ismiyle beraber anılmamakta ve zaten araştırmacıların fark ettiği gibi Ashide Yuanzhen'in 690 yılındaki Türgeş seferinde öldüğü Çin kaynaklarınca açıkça belirtilmektedir (Hao, 2021, s. 25). Ayrıca Tonyukuk'un ata yurdu olan ve yazıtını diktirdiği Yukarı Tuul Nehri'ne yakın coğrafya Ashide'ların yurdu değildir ve *Tang Huiyao* Ashide'lar için farklı bir coğrafyaya işaret etmektedir (Zuev, 1960, s. 98). Tuul Nehri civarındaki bölge temelde Tokuz Oguz boy birliğinin topraklarını oluşturmaktadır. Dolayısıyla bu durumu bilmeyen G. Babayar gibi araştırmacılar, büyük bir tereddüt yaşayarak Ashide'lar için aktarılan *tamga*'nın neden Tonyukuk *tamgasına* benzemediğine anlam veremeyerek Tonyukuk *tamgasını* Ashide'ların bir başka *tamgası* sayma yoluna gitmişlerdir (Kıdırali-Babayar, 2015, s. 40; Babayarov, 2010, s. 398). *Tang Huiyao*'daki *tamga* listesine göz gezdirerek Tonyukuk'un "üçgen" ve sivri ucundaki "düz çizgi" şeklindeki, çektiğimiz fotoğraflardan da açık bir şekilde görülen ve ikinci taşın toprak altındaki kısmında da açığa çıkarılan *tamgasına* en yakın *tamgaları* arayarak Tonyukuk'un mensup olduğu boyu tespit etmeye çalışmak gerekmektedir. Bu listeye göz gezdirildiğinde üçgen ve çizgi şeklindeki *tamga*'ya en yakın *tamgalara* Tokuz Oguz boy birliğine mensup Qibi 契苾 (Erken Çince $k^{h}ej^{h}$ -*pjit* < *Kibir) “𐰇𐰪𐰫𐰬𐰭” ve yine Tokuz Oguz veya On Uygur boy birliğine mensup olan Xijie 奚结 (Erken Çince $ʃej$ -*ket* < *İgil ile özdeşleştirilir) “𐰇𐰪𐰫𐰬𐰭” boyları sahip gözükmemektedir (Zuev, 1960, s. 132). Cengiz Alyılmaz çok mantıklı bir şekilde Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın dikili bulunduğu coğrafyadan yola çıkarak Tonyukuk'un öz boyunu Tokuz Oguz boy birliğine mensup Pugu 仆骨 (Erken Çince $p^{h}əwk$ -*kwət* < *Bugut?) boyu olarak aktarmaktadır (Alyılmaz, 2021, s. 93-100). Pugu boyunun *Tang Huiyao*'da aktarılan *tamgası* “𐰇𐰪𐰫𐰬𐰭”, Tonyukuk *tamgası* ile farklı olmakla beraber Alyılmaz'ın Tonyukuk'un mensubiyetini Ashide'lardan ayırıp Tokuz Oguz boy birliğine bağlaması, hatalı olan genel anlayışı düzeltmesi bakımından mühimdir. Ayrıca kendisinin de belirttiği gibi Pugu boyuna mensup Pugu Yitu'nun 仆固乙突 (Erken Çince $?it$ -*dwət* < *Eltut) kurganı ve Çince mezar kitabesi'nin keşfedildiği yer Tuul Nehri'ne ve Bilge Tonyukuk Anıt Alanı'na çok yakındır (Alyılmaz, 2021, s. 94). Bu yakınlık da bölgenin Tokuz Oguz'lara ait olduğunu kanıtlamaktadır. *Tang Huiyao*'da Qibi (*Kibir) boyu için mevkii olarak Tuul Nehri'nin güneyi verildiği için (Zuev, 1960, s. 98) ve aktarılan *tamga*'ların Tonyukuk *tamgası* ile yakınlığı göz önüne alındığında Tonyukuk'un Tokuz Oguz boylarından Qibi (*Kibir) boyuna mensup olduğu düşünülebilir. Bilindiği üzere bir boya ait alt soyların kendi *tamgaları*, ana boyun *tamgasından* bazı ufak farklılıklarla veya nüanslarla ayrılmaktadır. *Kibir veya *İgil boylarının *tamgalarının* üçgen ve çizgi şeklindeki Tonyukuk *tamgasına* oldukça yakın olduğu görülmektedir. Her hâlükârda net bir sonuca varmak gerekirse Tonyukuk'un kendisinin en yukarıda Tokuz Oguz boy birliğine mensup bir boy ve soydan geldiği anlaşılmaktadır. Bunun bir diğer kanıtı ise Alyılmaz'ın kitabının giriş kısmında incelediği gibi, Yuan Devri (1271-1368) Uygurlarından bugüne kalan Çince ve Uygurca belgelerde, Tonyukuk'un Tokuz Oguz boy birliğinden gelen Uygurlar tarafından ata olarak kabul edilmiş olmasıdır (Alyılmaz, 2021, s. 80).

Foto 13: I. Bilge Tonyukuk Yazıtı'nın tepeliğindeki tamga

Foto 14: I. Bilge Tonyukuk Yazıtı'nın toprak altındaki kısmının görüntüsü

Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın buldukları mevkiiden kaldırılarak “Geçici Sergi Salonu”na aktarılmasıyla beraber fotoğraflardan da açık bir şekilde görüldüğü üzere yazıtların toprak altına saplanmış kısımları açığa çıkarılmıştır. Birinci taşın yeni açığa çıkmış alt kısmının, yazıtın bulunduğu ve tıraşlanıp şekil verilmiş üst kısmından daha geniş olduğu görülmektedir. Bu kısım taşın orijinal yapısını görebilmek bakımından da önemi haizdir. Muhtemelen Tonyukuk yakın çevreden bu taşları getirterek tıraşlatmış ve ardından yazıtı hakkettirmişti. Birinci taşın bu alt kısmı ise muhtemelen bilerek toprağa saplanabilmesi ve yazıtın dik bir şekilde sağlam durabilmesi amacıyla, dar ve sivri bir hâle getirilmişti. Muhtemelen aynı durum ikinci taş için de geçerliydi. Farklı şekilde bu birinci taşın toprak altında kalmış yazıt içermeyen kısmı, boyut bakımından neredeyse yazıt içeren asıl kısmın yarısı kadardır. Alyılmaz'ın tespit ettiği üzere birinci yazıtın batı yüzünün daha önce toprak üzerinde kalan kısmının boyu 240 cm idi (2021, s. 182). Çektiğimiz fotoğraflardan oranları görülebileceği üzere birinci taşın gerçekte çok daha uzun bir taş olduğu ve büyük bir kısmının yazıtsız bırakılarak toprağın altına saplandığı anlaşılmaktadır. Bu kadar büyük bir kısmın boş bırakılmasının sebebi muhtemelen taşın yazılı kısmının uzun bir süre ayakta kalabilmesini temin etmektir. Bu kadar uzun bir bölümün yazıtsız ve tıraşlanmadan bırakılmasının bir diğer sebebi belki de Tonyukuk'un sözlerinin bulunduğu kısmı olabildiğince yüksekte tutmak olabilir. Göktürklerde bir gelenek hâlini alan bu tip anıt alanların kutsal bir mahiyet taşıdığı da bilinmektedir. Dolayısıyla bu tip

taşların göğe doğru yükselir şekilde, olabildiğince yüksek tutulması göğün kutsiyetiyle ilgili bir durum olabilir.

Tonyukuk'un ikinci taşı bilindiği üzere, büyük oranda çıplak gözle okunamaz hâdedir. Bazı bölümleri okunabilir hâlde olsa da, bu ikinci taş seçilirken pek titiz davranılmadığı ve birinci taşa (granit) göre çok daha kötü bir yapıya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu ikinci yazıt "Geçici Sergi Salonu"na tıpkı birinci yazıt gibi batı yüzü yukarıda, doğu yüzü ise görülemeyecek şekilde aşağı bakar şekilde yatar hâlde yerleştirilmiştir. Yazıtın salonun içine doğru bakan kuzey yüzünün daha önce toprak altında kalmış yazıtsız kısmında ise, Tonyukuk Yazıtları'nın ilk defa 1897 yılında Elizaveta Nikolaevna Zvereva-Klements (1853/4-1914) tarafından keşfedilip bilim âlemine duyurulmasından itibaren hiç görülmemiş ve bilinmeyen Tonyukuk *tamgası* yer almaktadır. Bu *tamga* muhtemelen toprak altında korunaklı kalmış olması sebebiyle çıplak gözle rahat bir şekilde seçilebilmektedir. Bu *tamga* da tıpkı ilk yazıtın tepeliğinde olduğu gibi, ikinci yazıt ayakta olduğu zaman üçgenin sivri ucu aşağı bakacak şekilde hakkedilmiştir. Üçgenin sivri ucundaki düz çizgi ise tıpkı birinci yazıtın tepeliğindeki *tamgada* olduğu gibi üçgenin kenarlarından biraz daha uzundur. Tonyukuk'un keşfinden bu yana yeni açığa çıkarılan bu *tamga*, muhtemelen taşlar ilk dikildiğinde dışarıdan görülebilecek durumdaydı. Ancak zaman içerisinde toprağın içine doğru girmiş olmalıdır. Bu durum da, 716'da dikildiği zaman ikinci taşın toprak üzerinde kalan, görülebilir kısmının çok daha geniş olduğunu göstermektedir.

Foto 15-16: II. Bilge Tonyukuk Yazıtı'nın altında yeni açığa çıkan Tonyukuk tamgası

Foto 17: II. Bilge Tonyukuk Yazıtı'nın kuzey yüzü ve yeni açığa çıkan Tonyukuk tamgası

Bu *tamganın* keşfiyle beraber Tonyukuk'un her iki yazıtına da kendi soyunun *tamgasını* hakkettirdiği ve kendisinin bir nevi her iki yazıt da benim tarafımdan yazdırılmıştır dediği düşünülebilir. Burada yorumlanması gereken ve ilginç olan noktalardan biri de *tamgalardan* birinin birinci yazıtın batı yüzünün tepeliğinde, yani yazıtın başlangıcında bulunuyor olması; yeni keşfedilen diğer *tamganın* ise ikinci yazıtın kuzey yüzünün sonunda bulunuyor olmasıdır. Bilindiği gibi Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın en son bölümü, ikinci taşın kuzey yüzüdür ve en son satırlar bu kuzey yüzde yer almaktadır. Dolayısıyla burada, Türk yazı geleneğiyle ilgili bir durumun mevcut olduğu düşünülebilir. Bu gelenek, yazar kişinin yazılı metinlerin bir başına bir de sonuna kendi işaretini koymasındadır. Bu şekilde metnin başlangıcı ve bitiş noktası işaretlenmiştir. Tonyukuk'un, ikinci taşın diğer yüzlerine değil de tam olarak metnin bitiş noktası olan kuzey yüzünün alt kısmına kendi *tamgasını* hakkettirmesinin sebebi bu olmalıdır. Tonyukuk'un bu durumun bilincinde olduğunun bir diğer kanıtı, birinci taşın batı yüzündeki tüm metnin başlangıç satırının ve bu satırdaki harflerin diğer satır ve harflerden bilerek daha geniş tutulmuş olmasıdır. Geçmiş yıllarda bazı araştırmacılar, Tonyukuk yazıtlarının içeriğini ve bağlamını, yazılış sebebini tam anlamadıkları için Tonyukuk'a ait bir üçüncü yazıtın daha mevcut olabileceğini iddia etmişlerdi. Fakat yeni ortaya çıkan ve metnin sonunu işaretleyen Tonyukuk *tamgası*, Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın tam bir hâlde bize ulaştığını ortaya koymaktadır. Metinlerin başlangıcına ve sonuna *tamga* ve işaret konulması durumu, 716 yılında diktirilen Bilge Tonyukuk Yazıtları'ndan da önce, Türk kültür çevresinde bir yazı kültürünün mevcut olduğunu göstermektedir.

İsminden de anlaşıldığı üzere Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın bulunduğu bu salon geçicidir ve yazıt, heykel ve sunak taşı parçalarının orijinal yerlerine inşa edilecek bir müzeden sonra tekrar geri taşınacağı söylenmektedir. Hâlihazırda Kül Tegin ve Bilge Kagan Yazıtları'nın

yerlerinden alınarak taşınmış olduğu Höşöö Tsaydam Müzesi ile ilgili pek çok problem vardır. En başta Orhun Yazıtları olarak bilinen bu iki yazıt kendi öz yerlerinden kaldırılmış ve buralara replikaları bırakılmıştır. Bu replikalar orijinal yazıttaki ayrıntıları yansıtmayacak yapıda değildir (Alyılmaz, 2010, s. 36). Yazıtların orijinal konumlarının, yön ve coğrafyanın bilgi değeri böylelikle kaybedilmiştir. Ayrıca iki farklı yazıt olan ve birbirine göre farklılıklar içeren Kül Tegin ve Bilge Kagan Yazıtları'nın aynı müzeye taşınmasıyla beraber iki anıt alanla ilgili nüansları yakalama imkânı ortadan kalkmıştır. Belki de bu hatadan ders çıkarılarak Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın kendi orijinal yerleri üzerine bir müze inşa edildikten sonra tekrar orijinal yerlerine geri taşınacağı dile getirilmektedir. Dolayısıyla yazıtların asıl yerlerinden farklı yerlerde sergilenmeleri problemi, ki Moğolistan'daki Türk eserleri ile ilgili temel problemlerin başında gelmektedir, en azından Bilge Tonyukuk Yazıtları için çözülecektir kanaatindeyiz. Fakat Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın, çitle çevrili orijinal yerlerine inşa edilecek bir müzenin içine geri taşınması sırasında asıl konum ve yönlerine dikkat edilip edilmeyeceği konusu belirsizdir. İnşa edilecek bir müzenin içi Alyılmaz'ın eserindeki Tonyukuk Anıt Alanı rekonstrüksiyonlarını ne kadar yansıtabilecektir? Tonyukuk'un bu iki yazıtı müzenin içine orijinal yön ve konumlarıyla dikilse bile "Geçici Sergi Salonu"nda yer alan heykel ve sunak taşı da orijinal konumlarına konacak mıdır? Ayrıca Tonyukuk Anıt Alanı'na ait olan 3 adet heykel şu an Ulaanbaatar'daki Moğolistan Ulusal Müzesi içerisinde sergilenmektedir. Müzenin Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın dikili bulunduğu alana inşaatından sonra, bu heykellerin de bu yeni müzeye getirilmesi şarttır. Fakat bu üç heykelin keşifleri sırasında orijinal olarak anıt alanında hangi konumda duruyor oldukları bilgisinin kaydedilip kaydedilmediğinden emin değilim. Dolayısıyla bizim kanaatimize göre Höşöö Tsaydam Müzesi ve Orhun Yazıtları örneğinde yapılan hatalardan ders çıkarılarak, Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın bulunduğu anıt alana yapılacak müzenin içi, anıt alanın tarihî hâlini ve durumunu yansıtmayacak şekilde düzenlenmeli ve yazıtlar ile anıt alandaki materyallerin "Geçici Sergi Salonu"na taşınmadan önceki durumuyla ilgili Alyılmaz 2021'den faydalanılmalıdır.

Moğol Hükümeti'nin Ulaanbaatar'daki Moğolistan Ulusal Müzesi'nde yer alan ve Bilge Tonyukuk Anıt Alanı'na ait 3 heykeli geri öz yerlerine gönderip göndermeyeceği ise temel problemlerden biridir. Çünkü Ağustos ayındaki seyahatimiz sırasında fotoğrafladığımız üzere, Bilge Kagan Anıt Alanı'na ait Bilge Kagan'ın ve eşinin oturur pozisyonundaki heykellerinin orijinaleri şu an Çinggis Khaan Ulusal Müzesi'nin dördüncü katında sergilenmektedir. Kül Tegin ve Elteriş Kagan'a (h. 682-691) ait olduğu söylenen heykel başları da buradadır. Dolayısıyla Orhun Nehri kenarında Kül Tegin ve Bilge Kagan Yazıtları'nın içine konduğu Höşöö Tsaydam Müzesi'nin inşa edilmesi de kâr etmemiş, anıt alanların kendisine ait olan heykeller bu müzeye getirilmemiştir. Dolayısıyla Moğolistan'daki Türk kültür eserleriyle ilgili temel problemlerin başında bu dağınıklık ve düzensizlik gelmektedir (Alyılmaz, 2022, s. 32-34). Bir anıt alana ait olan parçaları o anıt alanın yakınındaki müzede bulmak dahi mümkün değildir. Bilge Tonyukuk Yazıtları bağlamında yazıtların orijinal yerlerinden başka bir yere götürülmesi problemi aşılarak, ilerleyen zamanlarda asıl mevkilerindeki bir müze içerisine götürüleceklerini düşünüyor olsak da bu geri taşıma aşamasında anıt alana ait eserlerin orijinal konum ve durumlarına dikkat edilip edilmeyeceği, Moğolistan Ulusal Müzesi'ndeki heykellerin getirilip getirilmeyeceği, müzenin içinin anıt alanın rekonstrüksiyonuna göre mi yoksa Höşöö Tsaydam Müzesi'nde olduğu gibi gelişigüzel bir şekilde mi düzenleneceği belli değildir.

Moğolistan'daki Türk kültür eserlerinin dağınıklığını gösteren bir diğer anıt alan da, üzerinde pek durulmayan, fakat metin külliyatı ve kelime hazinesi bakımından üçüncü sırada yer aldığını düşündüğümüz İh Höşööt (Külü Çor) Anıt Alanı'dır. Şu ana kadar Külü Çor Yazıtı ve

çevresindeki heykel kalıntılarında dokunulmamıştır ve orijinal mevkisinde dikili durmaktadır (Mert, 2015). Bilge Tonyukuk Yazıtı için düşünülen, asıl yerinde, bir müze içerisinde sergileme fikri ilerleyen zamanlar da Küli Çor Yazıtı için de hayata geçirilebilir. Fakat Moğolistan hükümetinin diğer pek çok Türk kültür eserine uyguladığı gibi (Taryat, Şine Us, Çoyr, Höl Asgat vs.) bu yazıtı da Çinggis Khaan Ulusal Müzesi'ne taşıma olasılığı mevcuttur. Etraflarındaki balbal ve heykellerin durumu göz önüne alınmadan, asıl mevkilerinden sökülüp farklı yerlere taşınan Türk yazıtlarının çok daha fazla yıprandığı ve yıpranacağı kesindir (Alyılmaz, 2022, s. 33). Kül Tegin, Bilge Kagan (Orhun Yazıtları) ve Bilge Tonyukuk Yazıtları'ndan sonra üçüncü sırayı teşkil ettiğini düşündüğümüz, II. Göktürk Kağanlığı'ndan kalma Küli Çor Yazıtı'nın ilerleyen yıllarda taşınıp taşınmayacağı ve bir müzeye nakledilip nakledilmeyeceği hâlâ belirsizliğini korumaktadır.

Şu an için II. Göktürk Kağanlığı'ndan kalma Çoyr ve Höl Asgat Yazıtları ve Uygur Kağanlığı'ndan kalma Taryat ve Şine Us normalde buldukları esas mevkilerinden çok uzakta, Çinggis Khaan Ulusal Müzesi'nde sergilenmektedir. Burada sorulması gereken temel sorulardan biri, bu yazıtların buldukları esas konumda yer alan sanduka ve heykellerin öz yerlerinde mi yoksa başka bir yerde mi olduğudur? Moğolistan'daki Türk kültür eserleri bir bütün gibi algılanmayıp yalnızca yazıtlar üzerinde durulmaktadır. En az önem verilen Türk kültür eserlerinin başında balballar gelmektedir. Tonyukuk Anıt Alanı örneğinde olduğu gibi pek çok balbal kaybolmuş, tarım arazilerinin açılması sırasında yıkılıp yok edilmiştir. Dolayısıyla asıl mevkilerinden koparılıp Çinggis Khaan Ulusal Müzesi'ne taşınan bu yazıtların ait oldukları anıt alanlardaki diğer parçaların durumlarının ayrıntılı bir yayın içerisinde yayımlanıp bilim âlemine duyurulması gerekmektedir. Eğer heykel, balbal ve sanduka parçaları ait oldukları esas mevkide duruyorsa, bu alana ait yazıtların bambaşka bir mevkide olması mantıksızdır. Yazıtları ve yazıtların ait olduğu anıt alan parçalarını birbirinden ayırmak büyük bir hatadır. Bu şekilde anıt alana yönelik bilgi kaybedilmekte ve diğer parçaların yok oluşunun önü açılmaktadır. Ayrıca tek bir anıt alana yönelik araştırma yapmak isteyen bir araştırmacının birbirinden yüzlerce kilometre uzaktaki alanları ziyaret etmesi gerekmektedir. Zaten Çinggis Khaan Müzesi'ne taşınan bu yazıtlar üzerinde çalışmanın artık imkânı kalmamış, sadece turistler için daha kolay görülebilir bir hâle gelmişlerdir.

2. Moğolistan'daki Türk Kültür Varlıklarının Bulunduğu Müzelerdeki Problemler:

Moğolistan'daki Türk kültür eserlerinin bir kısmı şu an, bazıları birbirinden uzakta olmak üzere muhtelif müzelere dağılmış durumdadır. Ulaanbaatar'daki Çinggis Khaan Ulusal Müzesi, Moğolistan Ulusal Müzesi, Zanabazar Güzel Sanatlar Müzesi başkentte Türk kültür eserlerine sahip başlıca müzelerdir. Başkent dışında elbette Orhun Nehri'ne yakın meşhur Höşöö Tsaydam Müzesi, Arhangay Aymag'daki Tsetserleg Arhangay Vilayet Müzesi, Dundgov' Aymag'ının merkezi Mandalgov' yerleşimindeki "Kutlug'un Mührü"nin bulunduğu Dundgov' Vilayet Müzesi (Alyılmaz, 2004) ve pek üzerinde durulmayan Övörhangay'daki Arvayheer şehrinde yer alan Övörhangay Vilayet Müzesi sayılmalıdır. Türk tarihi için önemli kültürel eserleri ve yazıtları barındıran bu ana müzeler dışında da Moğolistan'ın farklı yerlerindeki mekân ve müzelerde Türk kültür eserlerine rastlamak mümkündür.

2023 Genç Moğolistler Yaz Okulu'nun katılımcısı olarak Moğolistan'da bulunduğumuz süreç içerisinde ziyaret ettiğimiz müzelerin başında resmî olarak 11 Ekim 2022 tarihinde açılan Çinggis Khaan Ulusal Müzesi gelmektedir. 9 katlı bu muazzam binanın hayran olunası bir şekilde tasarlandığını, Moğolistan için büyük bir turist merkezi olacağını düşünüyoruz. Her katı konularına göre bölünmüş ve temelde Moğol etnografya ve kültür kalıntılarında, bilhassa Moğol

tarihi ile ilgili arkeolojik malzemelere sahip bu müzenin Moğolistan için bir gurur vesilesi olduğuna inanıyoruz. Özellikle 13. yüzyıl ve sonrasındaki, Moğol İmparatorluğu ve ondan ayrılan hanlıkların askerî ve kültürel tarihi ile ilgili araştırmalarda bu müzenin ziyaret edilmesi zorunlu hâle gelmiştir. Müzenin 5. katı “Büyük Moğol İmparatorluğu Salonu”, 6. katı “Moğol İmparatorluğu ve Hanlıklar Salonu”, 7. katı “Çinggis Khaan’ın Torunları ve Aristokratları Salonu”, 8. katı “Moğollar ve Dünya: Moğol Onur Salonu” isimlerini taşımaktadır. Bu katlar haricindeki diğer katlar Xiongnu (Asya Hunları), Xianbei (*Serbi), Ruanruan, Göktürk, Uygur ve Kitan devletlerinin arkeolojik malzemelerine ayrılmıştır. Bugünkü Moğollar Xiongnu devletini doğrudan kendi ataları olarak gördükleri için müzede çok sayıda Hun arkeolojik kalıntısı yer almakta, Modu Shanyu’ye ait bir heykel ve Hun sosyal hayatıyla ilgili tablolar, ipek kalıntıları, altın kemer tokaları, küpeler, altından meşhur güneş-ay sembolü, kazanlar, Asya Hun şehirlerinin maket rekonstrüksiyonları ve kiremitleri yer almaktadır. Xiongnu (Asya Hun Devleti) dışında Türk tarihini doğrudan ilgilendiren asıl arkeolojik materyaller ve yazıtlar müzenin 4. katında (“Moğolistan’daki Eski Göçebe Devletler Salonu: Türkik ve Uygur Dönemi, Kitan Devleti”) bulunmaktadır.

Foto 18: Çinggis Khaan Ulusal Müzesi'nin dıştan görünümü

Müzeyle ilgili temel problemlerin başında yeni, geniş ve bakımlı bir şekilde düzenlenmiş olmasına rağmen, materyalleri tanımlayan bilgi panolarında İngilizcenin kullanılmamış olması gelmektedir. Materyallerin hangi döneme ve kime ait olduğu, tam olarak ne olduğu konusundaki bilgi panolarında yalnızca Moğolcanın (hem Kiril harfli hem de eski Uygur-Moğol harfli) kullanılması turizm bağlamında hatalıdır ve Türk eserlerinin tanıtılması bağlamında bir dezavantajdır. Müzede bilgi panolarının Moğolca bilmeden anlaşılması büyük bir zorluk teşkil etmektedir. Ayrıca Ulaanbaatar’daki Moğolistan Ulusal Müzesi’ndeki Türk kültür varlıklarının

bulunduğu bölümde Göktürk tarihi için İngilizce “Turkish” ifadesi kullanılmışken bu bölümdeki kısmî İngilizce başlıklarda “Turkic” ifadesi yeğlenmiştir. Yetişkinler için müzeye giriş fiyatı 30.000 tögrög olmakla beraber müzede fotoğraf çekilmesi yasaktır ve her katta bir görevli bulunmaktadır. Fotoğraflama için ek olarak 50.000 tögrög daha ödenmesi ve kırmızı bir boyun askılığı takıldıktan sonra her katta yer alan görevlilere bu askılığın gösterilmesi gerekmektedir. Bu şartları yerine getirerek müzeyi olabildiğince detaylı bir şekilde kamerayla fotoğraflamaya çalıştık.

Çinggis Khaan Ulusal Müzesi'nin 4. katına orta kapıdan girildiğinde kişiyi içi taş parçalarıyla dolu ve geniş bir camla çevrili, salonun Moğolca ve İngilizce başlığını (Hall of Ancient Nomadic States in Mongolia: Turkic and Uyghur Period, the Kitan State) taşıyan bir bölüm karşılamaktadır. Camla çevrili bu bölümün içerisinde Asgat Vadisi'ndeki orijinal mevkiinden alınıp getirilen, Göktürklerin görünüş, kıyafet, başlık ve oturuşlarıyla ilgili abidevi ve ünik bir işleme taşıyıp doğrudan Ashina Hanedanı'na ait Türkçe bir yazıt barındıran Höl Asgat (Altun Tamgalı Tarkan) Yazıtı yerleştirilmiştir. Taşın arka kısmındaki Türkçe metin açık bir şekilde görülebilmekteyse de müzeye taşınmasıyla beraber artık üzerinde herhangi bir araştırma yapmanın imkânı pek kalmamıştır ve müzedeki ışık yazıtların okunmasını büyük oranda zorlaştırmaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi müze içerisinde İngilizce bilgi panoları yer almadığı ve bilgiler sadece Kiril ve Uygur-Moğol harfli Moğolca ile aktarıldığı için Höl Asgat yazıtının hüviyetini müzedeki bilgi panolarından anlayabilmek mümkün değildir. Fakat bundan çok daha ilginç Höl Asgat Yazıtı'nın bulunduğu bu cam bölmenin dışındaki yazıda, Höl Asgat Yazıtı'nın içeriği ve mahiyeti ile ilgili herhangi bir bilginin yer almıyor olmasıdır. Höl Asgat Yazıtı'nın asıl mevkiindeki anıt alan içerisinde yer alan sanduka parçaları ise muhtemelen yerlerinden kaldırılmayarak orijinal mevkide gelişigüzel bir şekilde bırakılmıştır. Dolayısıyla yazıtları anıt alanından ve diğer parçalarından ayırma şeklindeki hatalı anlayış burada da karşımıza çıkmaktadır. Höl Asgat Yazıtı'nın bu müzeye taşınmadan önceki epigrafik belgelendirmeleri için Osawa 2010 kaynak olarak alınabilir.

Foto 19: Çinggis Khaan Ulusal Müzesi'nin 4. katının ana girişindeki Höl Asgat Yazıtı

Bu kat içerisinde öz yerinden kaldırılarak, üç parça hâlinde (kaplumbağa kaidesiyle beraber), çevresi açık şekilde cam olmadan yerleştirilmiş ve arkasında yazıtı sadece Moğolca olarak tanıtan bir bilgi panosunun olduğu Taryat Yazıtı taşınmıştır. Yazıt bir arkalık tarafından çevrildiği için arkasında kalan yazıtları görmek mümkün değildir. Taryat Yazıtı'nın Çinggis Khaan Ulusal Müzesi'ne taşınmadan önceki en detaylı epigrafik belgeleri Mert, 2009'a aittir.

Foto 20: Çinggis Khaan Ulusal Müzesi'nin 4. katındaki Taryat Yazıtı

Salonun orta kısımlarına, daha önce yer aldığı Moğolistan Ulusal Müzesi'nden taşınıp getirilen Çoyr Yazıtı yerleştirilmiştir. Sadece dokunmanın yasak olduğunu belirten bir işaret ve yalnızca Moğolca yazılmış bir tanıtım panosu ile beraber açıkta durmaktadır. Ünik *tamgaları*

(meşhur teke/arkar *tamgası* dışında Ashide'lara ait bir *tamga* “”), insan figürü ve Türkçe yazıtı açık bir şekilde görülebilmektedir.

Foto 21: Çinggis Khaan Ulusal Müzesi'nin 4. katında sergilenen Çoyr Yazıtı

Uzun bir süredir orijinal yerinde dikili duran Şine Us Yazıtı da bulunduğu mevkiden alınarak bu kata taşınmıştır. Kaplumbağa kaidesiyle beraber 3 parça hâlinde yere yatay vaziyette, camsız ve etrafı açık şekilde yerleştirilmiştir. Diğer yazıtlara kıyasla çok daha okunabilir ve sağlam bir hâldedir. Yazıtın tepeliğindeki *tamgalar* açık bir şekilde seçilebilmektedir. Yerleştirildiği alanın arkasındaki bilgi panosunda yazıtın ismi “Inscription Monument of Moyunchur Khan” olarak aktarılmakta ve farklı olarak yazıt üzerindeki Türkçe metin bu panoda yer almaktadır. Orijinal konumundaki detaylı epigrafik belgeleri Mert, 2009’a aittir.

Foto 22: Şine Us Yazıtı'nın Çinggis Khaan Ulusal Müzesi'ndeki görüntüsü

Üzerinde Türkçe yazıt barındıran ve Türk kültür tarihinin en önemli buluntularından birini teşkil eden, yakın zamanda bir mezar içerisinde keşfedilen Türk tarihinin en eski çalgısının orijinali de camla çevrili bir alan içerisinde bu katta yer almaktadır. Camın arkasındaki bilgi panosuna, çalgının üzerindeki Türkçe metnin runik harfleri ve okunuşu yazılmış, ayrıca çalgının farklı yönlerden görüntüleri konmuştur. Tarihî Türk arkeolojisinin en önemli buluntularından birini teşkil eden, bu en eski Türk çalgısının ve üzerindeki Türkçe metnin (Törbat vd., 2009) burada sergileniyor olması Türk tarihini anlamak bakımından müzenin ziyaret edilmesini zorunlu kılmaktadır.

678 yılına tarihlenen, Tov Aymag'da, Ulaanbaatar'ın 160 km batısında, Tuul Nehri'nin kuzeydoğusunda keşfedilen Şoroon Dov Kurganı'ndan çıkarılan ve Tokuz Oguz boylarından Pugu (*Bugut?) boyuna mensup Pugu Yitu'nun 仆固乙突 (*Eltut?) Klasik Çince mezar taşı da bir Türk eseri olarak burada sergilenmektedir. Bilindiği üzere Pugu boyuna mensup bu Türk subayı adına Çince yazılmış ve 2 taştan oluşan bu mezar yazıtı, kurgandan çıkarılan diğer parçalarla beraber daha önce Ulaanbaatar'daki Zanabazar Güzel Sanatlar Müzesi'nde sergilenmekteydi (Alyılmaz, 2011, s. 103-105). Dolayısıyla tıpkı Çoyr Yazıtı örneğinde olduğu gibi Tang hizmetindeki bir Türk subayı adına yazılmış bu yazıt da farklı müzeler arasında dolaşmaktadır.

Foto 23: Çinggis Khaan Ulusal Müzesi'nde Pugu Yitu'nun (*Bugut Eltut) Tuul Nehri'ne yakın kurganından çıkarılan Çince mezar taşları

Göktürklerin birinci dönemine ait olup 6. yüzyılın sonlarında veya 7. yüzyılın başlarında dikildiği düşünülen ve bir Türk eseri olmakla beraber Sanskrit harfleriyle Moğolca yazılmış, içerisinde “Türüg” kelimesinin de yer aldığı, Moğolcanın en eski metni olan Hüis-Tolgoy Yazıtı da Türklere ait bir eser olarak bu katta sergilenmektedir.

Yazılı bu eserler dışında Bilge Kagan Anıt Alanı'na ait Bilge Kagan ve eşine ait olduğu düşünülen, oturur pozisyonda tasvir edilmiş ve yaka ayrıntısı ile mühim bir yer işgal eden başsız heykeller, yine Bilge Kagan Anıt Alanı'na ait arslan ve koç heykelleri, başsız ve ayakta duran kişi heykeli de bu katta etrafı açık bir alana yerleştirilmiş durumdadır. Bu heykeller daha önce Moğolistan Ulusal Müzesi'nde bulunmaktaydı (Alyılmaz, 2010, s. 25). Daha önce de belirttiğimiz gibi, Bilge Kagan Anıt Alanı'nın bazı parçaları ve en önemlisi yazıtın bizzat kendisi Orhun Nehri'ne yakın Höşöö Tsaydam Müzesi'nde bulunmaktayken, aynı anıt alana ait bu önemli parçalar ise Çinggis Khaan Müzesi'ndeki bu katta sergilenmektedir.

Foto 24: Çinggis Khaan Ulusal Müzesi'ndeki Bilge Kagan ve eşine ait heykellerle beraber mitolojik hayvan heykeli

Bu kattaki en önemli alan, Kül Tegin'in meşhur heykelbaşının, Şiveet Ulaan'da Göktürk Dönemi'ne tarihlenen bir komplekste bulunmuş ve Elteriş Kagan'a ait olduğu söylenen heykelbaşının ve son olarak "Şiveet Tolgoy Kompleksi" olarak bilinen bir kompleks içinde keşfedilen ve sağlam kalmış bir heykele ait heykelbaşının camla çevrili bir bölüm içerisinde sergilendiği alandır. Bu her üç heykelbaşı da orijinaldir ve Göktürk-Uygur dönemindeki Türklerin görünüşlerini yansıtmaktadır. Kül Tegin heykelbaşı üzerindeki "kuş" simgesinin mânâsı ve ne tür bir kuş olduğu tartışmalı olsa da kartal, şahin ve zümrüdüanka üzerinde durulmaktadır (Stark, 2009, s. 120). Fakat Orhun ve Bilge Tonyukuk Yazıtları'nda açıkça belirtilen ve Göktürk Kağanlığı'nın resmî inancında önemli bir yer tuttuğu anlaşılın dışıl Umay inancıyla bir ilgisi olması da muhtemeldir. Bunu "Hüma Kuşu" anlayışı ile karşılaştırmak mümkünse de daha detaylı bir incelemeye ihtiyaç vardır. Kül Tegin'in iyi bilinen ve meşhur heykelbaşı Kül Tegin Anıt Alanı'nda keşfedilmiştir. Kül Tegin'in heykelbaşı daha önce Moğolistan Ulusal Müzesi'nde sergilenmekteydi. Diğer heykelbaşı ise Şiveet Ulaan'da keşfedilmiştir. Bilindiği gibi Şiveet Ulaan araştırmacıların bir kısmının Göktürk bir kısmının ise Uygur dönemine tarihlediği, insan, hayvan ve mitolojik heykellerle beraber dönemin boylarının *tamgalarının* hakkedildiği bir kaideyi içeren anıt alandır. Bu anıt alana ait parçalar kendi öz yerlerinde, Arhangay Aymag'a bağlı Hayrhan Sum'un 24 km kuzeydoğusunda Hanuy ve Hünüy nehirlerinin birleştiği yerin 1 km kuzeyindeki bir tepedeki kurganın civarında yer almaktadır. Çinggis Khaan Ulusal Müzesi'nin bu camla çevrili bölümü içerisindeki ilk heykelbaşı, bu alandan çıkarılan heykelbaşıdır. Bu kompleks bilimsel etiği göz ardı eden bazı araştırmacılar tarafından bilim âlemine Elteriş Kagan'ın Kompleksi olarak pazarlanmış ve kompleksin II. Göktürk Devleti'nin bağımsızlığını ilan etmesini simgelediği belirtilmiştir. Bu yüzden bu kompleksten çıkarılan ve fotoğraftaki bıyıklı heykelbaşının Elteriş Kagan'a (ö. 691) ait olduğu iddia edilmiştir. Hiçbir kesin ve bilimsel kanıtı dayandırmayan bu iddia doğru gibi

kabul edilmiş ve bu yüzden de bölümün altındaki Moğolca bilgi panosunda ilk heykelbaşının Elteriş Kagan'a ait olduğu dile getirilmiştir. Üçüncü ve son heykelbaşının başına gelenler ilginçtir. 1997 yılında Cengiz Alyılmaz'ın araştırmaları sonucunda, Orhun Yazıtları'nın bulunduğu alana yakın Çuluut Uul'da (Çuluut Dağı) bir kurgan keşfedilmiştir. Alyılmaz yalnızca "Şiveet" adı verilen bu kurganın Kül Tegin ve Bilge Kagan anıt alanlarına olan yakınlığına ve önemine dikkat çekmiştir. Diğer araştırmacılar da bu mezarın Bilge Kagan'a ait olabileceğini iddia etmişlerdir. "Şiveet Tolgoy" veya sadece "Şiveet" olarak adlandırılan bu kurgandaki en önemli keşiflerden biri kafasıyla beraber bağdaş kurar pozisyonda oturan bütün ve korunmuş hâldeki heykeldir. Alyılmaz'ın 2010'da kaleme aldığı makalesinde belirttiği gibi bu heykele ait fotoğraf daha önce araştırmacılarla paylaşılmış, fakat daha sonra öz yerinden kaldırılmış ve kaybolmuştur. Uzun bir süre heykelin tam olarak nerede olduğu öğrenilememiştir. "Şiveet" kurganında yapılan kazılar Alyılmaz 2010'da detaylı bir şekilde belgelendirildiği üzere tam bir fiyaskodur. Şu an tam bir şekilde keşfedilen bu heykele ait baş, Çinggis Khaan Ulusal Müzesi'nin 4. katında karşımıza çıkmaktadır. Güleç yüzle tasvir edilen bu heykelbaşının tam olarak kime ait olduğu tespit edilememişse de Göktürk-Uygur dönemine ait olduğu kesindir. Heykelbaşının vücut kısmının nerede olduğunu biz de hâlâ bilmiyoruz.

Foto 25: Elteriş Kagan'a ait olduğu iddia edilen heykelbaşı (Şiveet Ulaan), Kül Tegin heykelbaşı, Şiveet Kurganı heykelinin başı

Yakın bir zamanda bilhassa Kazak arkeologların özverisiyle keşfedilen ve Göktürk Kurganı olarak Türkiye kamuoyuna da duyurulan Şoroon Bumbagar Kurgan'ındaki duvar resimlerinden bir kısmı ve bu kurgandaki buluntular da bu katın bir bölümünde Göktürk eseri olarak sergilenmektedir. Bu kurgan, yukarıda belirttiğimiz Pugu Yitu'nun Çince mezar taşının

da bulunduğu kurgana çok yakın bir yerde keşfedildiği için aynı isimle de anılabilmektedir. Bu her iki kurganı Şoroon Dov ve Şoroon Bumbagar kurganları olarak ayırabiliriz.

Yukarıda saydığımız eserler dışında bu kat içerisinde, Göktürk-Uygur (6-9. yüzyıllar) Dönemi'ne tarihlenen, arkeolojik çalışmalarda açığa çıkarılmış ok, yay, sadak, kemer, eyer, üzengi vs. buluntuları yer almaktadır. Bunlardan en önemlisi Bilge Kagan'ın meşhur altın tacıdır ve bu tacın orijinali bu bölümde sergilenmektedir.

Şu an için başkent Ulaanbaatar'da, Türk kültür eserleri bakımından en önemli müze Çinggis Khaan Ulusal Müzesi'dir ve Türk tarihî çalışmaları için ziyaret edilmesi elzem müzelerden biri hâline gelmiştir. İkinci sırayı ise Ulaanbaatar'daki Moğolistan Ulusal Müzesi (Mongolın Ündesniy Muzei) teşkil etmektedir. Müze içerisinde TİKA koordinatörlüğünde tadil edilmiş Türk Eserleri Teşhir Salonu yer almaktadır. Bu salonda orijinali Çinggis Khaan Ulusal Müzesi'nde yer alan Kül Tegin'in heykelbaşının bir kopyası, Bilge Kagan'ın Hazinesi olarak bilinen altın ve gümüş kupa, tabak ve kapların, gümüş geyik figürünün yine orijinal olmayan kopyaları ve Bilge Kagan'ın altın tacının bir kopyası yer almaktadır.

Foto 26: Moğolistan Ulusal Müzesi'nin girişi

Farklı olarak Çinggis Khaan Ulusal Müzesi'nde rastlayamadığımız, Kül Tegin'in eşine ait olduğu iddia edilen bir heykele ait yüz parçası da bu bölümde, Kül Tegin'in heykelbaşının imitasyonunun hemen altında sergilenmektedir. Bu yüz parçasının orijinal olup olmadığını, orijinalse neden Kül Tegin'in orijinal heykelbaşının yer aldığı Çinggis Khaan Müzesi'nde sergilenmediğini, eğer orijinal değilse orijinalinin neden ayrı bir yerde tutulduğunu bilmiyoruz. Bu yüz parçasının Kül Tegin'in orijinal heykelbaşından ayrı tutulmaması gerekmektedir ve bu durum büyük bir dağınıklık yaratmaktadır. Kül Tegin Anıt Alanı içerisinde çıkarılmış bu heykel parçası, yanındaki imitasyon ile beraber Moğolistan Ulusal Müzesi içerisinde sergilenmektedir.

Foto 27: Kül Tegin heykelbaşının imitasyonu ve Kül Tegin'in eşine ait olduğu iddia edilen heykel parçasının orijinali

Moğolistan Ulusal Müzesi'ndeki Türk Eserleri Teşhir Salonu'ndaki en iyi imitasyonların başında, Japonlar tarafından yapılmış Kül Tegin Yazıtı İmitasyonu gelmektedir. Ayrıntıları, yazıtın bulunduğu sıradaki yıpranmış ve kırık kısımlarıyla beraber gerçeğe yakın bir imitasyondur. Bu salonda bulunan bir diğer yazıt imitasyonu da Uygur bölümünde yer alan Taryat Yazıtı imitasyonudur. Küli Çor ve Bugut Yazıtı'na ait fotoğraflar ise ufak tablolar halinde duvarlara asılmıştır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi aslında Tonyukuk Anıt Alanı'nda yer alması gereken bazı başsız heykellerin orijinalleri bu salonda sergilenmektedir. Bunun dışında Göktürk dönemine ait bazı üzenği, koşum takımı, ok, yay, sadak, çömlek, kemer tokası, temren, aşık kemiği, tarak buluntuları da bu salonda sergilenmektedir. Bunlar arasından sergilenen ok, yay ve sadaklar imitasyondur ve orijinalleri yukarıda da belirttiğimiz üzere Çinggis Khaan Ulusal Müzesi'nde yer almaktadır. Ayrıca Kül Tegin Anıt Alanı'ndan çıkarılmış künk, çatı kiremidi, tuğla, dekorasyon parçaları da bulunmaktadır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi orijinali Çinggis Khaan Ulusal Müzesi'nde sergilenen en eski Türk çalgısının bir imitasyonu da bu salona eklenmiştir.

Foto 28: Orhun'daki Kül Tegin ve Bilge Kagan anıt alanlarından çıkarılan künk, kiremit, dekorasyon parçaları

Moğolistan Ulusal Müzesi'nin Türk Eserleri Teşhir Salonu ile ilgili en önemli problem hangi parçaların imitasyon hangilerinin olmadığına belirtilmemiş olmasıdır. İmitasyon olduğu belirtilen veya anlaşılan eserlerin orijinallerinin nerede olduklarının da bu salona eklenecek bir bilgi panosu ile belirtilmesi ve araştırmacılara aktarılması gerekmektedir. Yukarıda da değindiğimiz üzere hem Çinggis Khaan Ulusal Müzesi'nde, hem burada, hem de Orhun Nehri civarındaki Höşöö Tsaydam Müzesi'nde bilhassa Bilge Kagan ve Kül Tegin anıt alanına ait aynı eserlerin imitasyon ve orijinalleri sergilenmektedir. Bu da araştırmacılar için bir kısır döngü ve belirsizlik yaratmaktadır. Önceki yıllarda bu salonda bulunan Çoyr Yazıtı gibi Türk eserlerinin Çinggis Khaan Ulusal Müzesi'ne taşınmasıyla beraber bu salonda bir kısırlaşma meydana gelmiştir. Yine de özellikle Uygur dönemine ait bazı arkeolojik buluntular hâlâ burada sergilenmeye devam etmektedir.

Ulaanbaatar'da Türk kültür varlıklarıyla ilgili bir diğer önemli müze Zanabazar Güzel Sanatlar Müzesi'dir (Zanabazarın Neremjit Dürsleh Uurlagiyn Muzey). Şimdiye kadar bu müzede yer almakta olan Türk kültür eserleriyle ilgili en iyi çalışma Alyılmaz, 2011'de bulunmaktadır. Ama son dönemde Çinggis Khaan Ulusal Müzesi'nin faaliyete girmesi ve pek çok Türk eserinin bu müzeye taşınması ile Zanabazar Güzel Sanatlar Müzesi'nin içeriği değişime uğramıştır. Alyılmaz, 2011 göz önüne alındığında, müzede Saka, Hun (Xiongnu) ve Avar (Ruanruan) dönemlerine ait çömlek, kap, koşum takımları, süs eşyaları, kılıç, bıçak, temren, zırh vs. bulunmaktadır. Bunlar dışında yine Saka, Hun ve Avar dönemine tarihlenen kurganlardan veya kült alanlarından getirilmiş petroglif ve damgalı taşlar sergilenmektedir. Sergilenmeyip müzenin depolarında saklanan pek çok farklı materyalin de olduğu

bilinmektedir. Alyılmaz, 2011 dikkate alındığı takdirde, Çinggis Khaan Ulusal Müzesi açılmadan önce bu müze içerisinde Göktürk dönemine tarihlenen 770 obje bulunmaktaydı. Bunların büyük bir kısmı yukarıda da bahis konusu ettiğimiz Pugu Yitu'nun (*Bugut Eltut) Çince mezar taşının da keşfedildiği Şoroon Dov Kurganı'ndan çıkarılan parçalara aitti. Bu parçalar arasında tıpkı daha sonra keşfedilen Şoroon Bumbagar Kurganı'nda olduğu gibi ellerinde tuğ taşıyan kilden veya ahşaptan yapılmış 70'e yakın asker heykelciği ve 20'ye yakın ipekli kumaş giydirilmiş insan heykelciği de bulunmakta, mitolojik hayvan heykelcikleri ve günlük kullanım eşyaları da yer almaktadır. İlginç şekilde kurgan içerisinde çam fıstığı ve darı gibi yiyecek kalıntıları da keşfedilmiştir ve bu durum Göktürk döneminde, buradaki hayata benzer bir şekilde devam edeceğine inanılan ahiret inancını ortaya koymaktadır. Bu kurgandaki buluntular aynı bölgede keşfedilen bir diğer kurgan olan Şoroon Bumbagar'daki buluntularla büyük bir benzerlik taşımaktadır. Ancak Şoroon Dov Kurganı'nı diğerinden ayıran temel özellik, bu kurgan içerisinde Pugu Yitu'ya ait olan ve 678-680 yıllarına tarihlenen iki adet Çince mezar taşının keşfedilmiş olmasıdır. 11 Ağustos 2023 tarihinde Çinggis Khaan Ulusal Müzesi'ni ziyaret ettiğimizde, Şoroon Dov Kurganı'nda keşfedilen ve Tokuz Oguz boy birliğine ait Pugu (*Bugut) boyuna mensup Yitu'ya (*Eltut) ait bu iki Çince kitabenin, diğer Göktürk-Uygur dönemi yazıt ve eserleriyle beraber müzenin 4. katında sergilendiğini gördük ve fotoğrafladık. Daha önce Zanabazar Güzel Sanatlar Müzesi'nde bulunan bu kitabelerle beraber, Şoroon Dov Kurganı'na ait diğer bazı parçalar da (özellikle kil heykelcikler) Çinggis Khaan Ulusal Müzesi'nin 4. katına taşınmıştı. Bu kurgan dışında Şoroon Bumbagar Kurganı'nda keşfedilen duvar resimlerinin imitasyonları da bu katta sergilenmektedir. Dolayısıyla Zanabazar Güzel Sanatlar Müzesi'ndeki Türk varlıklarının bir kısmı yeni açılan Çinggis Khaan Ulusal Müzesi'ne taşınmış durumdadır. Buna rağmen hâlâ, Zanabazar Güzel Sanatlar Müzesi içerisinde Göktürk ve Uygur dönemine tarihlenen insan ve koç heykelleri, fresklerin kopyaları ve masklar bulunmaktadır (Alyılmaz, 2011).

Temelde Ongi Irmağı'na yakın, Höşöö Tsaydam Gölü'nün güneyinde dikilmiş, II. Göktürk Dönemi'ne ait olan ve Türkçe yazıtlar içerisinde müstesna bir yere sahip Ongi Yazıtı (3 parça hâlinde) ve diğer bazı Türk heykelleri, uzun bir süredir, Moğolistan'ın Övörhangay Aymag'ına bağlı Arvayheer şehrindeki Övörhangay Vilayeti Müzesi'nde (Övörhangay Aymgiyn Muzey) sergilenmektedir. Dolayısıyla Göktürk ve Uygur devrine tarihlenen Türkçe yazıtlar Moğolistan içerisinde birbirinden farklı müzelere dağılmış hâldedir. Ongi Anıt Alanı'ndaki heykellerin, sanduka ve kaplumbağa kaidenin kalıntıları ve yazıtın kendisine ait

olan ve üzerinde Teke/Arkar *tamga*sı ve yılan şeklinde bir *tamga* “” (*Tang Huiyao*'daki liste göz önüne alınırsa muhtemelen Xi/Kay/Tatabı'lara ait) (Zuev, 1960, s. 129, 132) taşıyan tepelik kısmı anıt alanın orijinal yerinde açıkta durmaktadır. Dolayısıyla Moğolistan'daki diğer pek çok Türk eserinde olduğu gibi yine aynı anıt alana ait muhtelif parçaların, hattâ aynı yazıtta ait parçaların birbirinden farklı yerlerde bulunduğu görülmektedir. Ongi Anıt Alanı'na dair geniş bir epigrafik belgelemeye ihtiyaç olsa da anıt alanın ve yazıtın şu anki durumu perişan bir hâlde olduğu için bunu imkânsız kılmaktadır. Ancak Ongi Anıt Alanı'nın orijinali için en iyi yorum ve belgelendirme Osawa, 2011'e aittir.

3. Sonuç ve Öneriler:

1. Moğol hükümetinin Moğolistan'daki eski Türk tarihinin bir parçası olan, Türklere ait kültür varlıkları konusunda tutarlı bir devlet politikasına sahip olmadığı, bu kültür varlıklarını yeterince sahiplenmediği ve bu parçaları politikanın bir aracı olarak da kullanabildiği

görülmektedir. Öncelikle Moğolistan hükümetinin Türk kültür varlıklarını Türkçe konuşan halkların müşterek tarihi olarak algılaması ve bu varlıklara bilim ve insanlık adına sahip çıkması gerekmektedir. Gözlemlerimize göre Moğol yetkilileri Türkçe konuşan dünyaya ait kültür varlıklarını belli oranda dışlama veya bu varlıkları sadece kendisine ait olarak görme eğilimindedir. En başta tam bir mentalite değişikliğine ihtiyaç vardır. Bu değişiklik Moğolistan ve Türk dünyasının çoğu ülkesinden gelen araştırmacılarla oluşturulacak ortak bir bilimsel kurum ile mümkün olabilir. Türkiye'nin fonladığı Höşöö Tsaydam Müzesi'ne Türkiye'nin vereceği "Orhun" isimlendirmesine dahi Moğolistan'ın karşı çıktığı bilinmektedir. Bu Moğolistan devletinin bazı şeylerden çekindiğini göstermektedir. Hâlbuki Türkiye'ye karşı güdülecek bir dostluk Türkiye'den çok Moğolistan'ın yararınadır. Ancak hiçbir kötü mana taşımayan "Orhun" isimlendirmesinden bile çekinildiği görülmektedir.

2. Moğol yetkililerin Türkçe yazıtların bulunduğu anıt alanlarda yer alan parçaları bir bütün olarak algılamadığı, sadece yazıtlarla ilgilenip bu yazıtları turistik amaçlı kullanma eğiliminde olduğu görülmektedir. Bunların en beter örneklerinden biri Ongi Yazıtı'dır. Yazıtın üç parça hâlindeki yazılı kısmı Övörhangay Vilayet Müzesi'nde sergilenmekteyken, yazıtın *tamgalara* sahip tepeliği ve heykel, sanduka vs. diğer pek çok parçası anıt alanın orijinal yerinde açıktadır. Sadece yazılı taşla ilgilenip bu yazılı taşlara da gereken önemi vermeyen bir bakış açısının bilimsel mantıkla uyuşmadığı açıktır. Dünyanın geri kalan yerlerindeki buluntular gibi, bir kompleks içerisindeki her buluntunun birbiriyle bağlantılı olduğunu görerek bunlara bütün muamelesi yapmak gerekmektedir.

3. Moğolistan'daki Türk kültür eserleri birbirinden farklı müzelerle dağılmış durumdadır. Hatta başkent Ulaanbaatar içinde birbirinden apayrı müzelerde Türk kültür eserlerine rastlamak mümkündür. Bu durumun sebeplerinden biri müzelerin kendi envanterlerini korumaya yönelik tavırları olabilir. Bundan dolayı da aynı anıt alanda keşfedilen farklı parçaların farklı müzelerde korunduğu veya sergilendiği görülmektedir. Örneğin Kül Tegin'in eşine ait olduğu iddia edilen heykel parçası Moğolistan Ulusal Müzesi'ndeyken Kül Tegin'in heykelbaşı Çinggis Khaan Ulusal Müzesi'ndedir. Moğolistan tarihinin önemli bir bölümünü teşkil eden ve bugün dünya genelinde Türkçe konuşan milyonlarca insanın tarihini oluşturan Türk kültür varlıkları ile ilgili ayrı ve müstakil bir müzeye ihtiyaç olduğu açıktır. Moğolistan'ın kültürel kaynaşma ve dostluk bağlamında böyle bir girişime imza atması gerekmektedir.

4. Türkiye'nin pek çok farklı kurumuyla Moğolistan'da pek çok yatırım gerçekleştirdiği bilinmektedir. Yollar, kuyular ve okullar bunlar arasında en bilinenlerini oluşturmaktadır. Türkiye'nin Moğolistan'a yaptığı bu yatırımlar dikkate alındığı takdirde Moğolistan'ın da Türkiye'ye gereken karşılığı vermesi gerekmektedir. Ancak Moğolistan'daki Türk kültür eserleri mevzubahis olduğunda ne Türk Dil Kurumuna ne de Türk Tarih Kurumuna danışılmaktadır. Türkiye'nin tarih ve dille ilgili önemli kurumlarının da Türk kültür varlıklarının yerlerinden alınması, taşınması, birbirlerinden koparılması gibi durumlarda varlık göstermesi gerekmektedir.

Kaynaklar

- Aylılmaz, C. (2003). Moğolistan'da eski Türk kültür ve medeniyetine ait bazı eserler ve buldukları yerler. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 21, 181-199.
- Aylılmaz, C. (2004). Kutlugun mührü (Mutrin Temdeg Yazıtı). *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 23, 1-7.
- Aylılmaz, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının bugünkü durumu*. Ankara: Kurmay Yayınları.

- Alyılmaz, C. (2007). *(Kök)türk harfli yazıtların izinde*. Ankara: Karam Yayınları.
- Alyılmaz, C. (2010). 2010 yılı itibarıyla Höşöö Tsaidam bölgesi ve Orhun Vadisi. *Dil Araştırmaları Dergisi*, 7, 9-59.
- Alyılmaz, C. (2011). Zanabazar Güzel Sanatlar Müzesi'ndeki Türk eserleri. *Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290 Yılı (720-2010)* (Ed. M. Ölmez) içinde (87-109). İstanbul: İBB Kültür ve Sosyal İşler Daire Baş.
- Alyılmaz, C. (2018). (Kök)türk harfli yazıtlarla ilgili sorunlar. *Türk-Moğol Tarihi: Bozkırın Avazı* (Ed. Kürşat Yıldırım) içinde (303-324). İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Alyılmaz, C. (2021). *Bilge Tonyukuk Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları.
- Alyılmaz, C. (2022). Moğolistan'daki eski Türk eserleriyle ilgili güncel sorunlar ve bazı çözüm önerileri. *Ötüken'den Anadolu'ya Türk-Moğol Tarihinde Yeni Araştırmalar* (Ed. Kürşat Yıldırım) içinde (29-49). İstanbul: Bilge Oğuz.
- Atwood, C. P. (2012). Some early Inner Asian terms related to the Imperial Family and the Comitatus, *Central Asiatic Journal*, 56, 49-86.
- Aydemir, H. (2019). Tonyukuk / Tunyukuk adı üzerine. *International Journal of Old Uyghur Studies*, 1(2), 171-184.
- Aydın, E. (2019). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat.
- Babayarov, G. (2010). The tamgas of the co-ruling Ashina and Ashida dynasties as royal tamgas of the Turkic kaghanate. In *Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey* (Ed. Joám Evans Pim, Sergey A. Yatsenko, Oliver Timken Perrin) (393-402). Dunkling Books.
- Chen Hao (2021). *A history of the Second Türk Empire (ca. 682-745 AD)*. Leiden-Boston: Brill.
- Coblin, W. South (1994). A compendium of phonetics in northwest Chinese. *Journal of Chinese Linguistics Monograph Series*, 7, 1-554.
- Elöve, A. U. (1958). Bir yazı meselesi üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 6, 69-85.
- Ergin, M. (2011). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Erkoç, H. İ. (2009). Göktürk boylarının tespit edilmesinde Çin ve Tibet kaynaklarının önemi. *Genel Türk Tarihi Kaynakları Ordu Çalıştayı Bildirileri* (Ed. M. Alpargu, F. Ünal vd.). Kültür Yayınları.
- Giraud, R. (1961). *L'inscription de Bain Tsokto: Édition critique*. Paris: Librairie D'Amerique et D'Orient Adrien-Maisonneuve.
- Hirth, F. (1899). Nachworte zur Inschrift des Tonyukuk. Beitragä zur Geschichte der Ost-Türken im 7. und 8. Jahrhundert nach chinesischen Quellen. *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei: Neue Folge*, Sankt-Peterburg, 1-150, haz. W. Radloff.
- Kıdırali D. ve Babayar G. (2015). *Türk bengü taşı: Şiveet-Ulaan damgalı anıtı*. Astana: "Gılım" Yayınevi.

- Liu Mau-tsai (1958). *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Liu Xin 罗新 (2009). *Zhonggu Beizu Ming Hao Yanjiu* 中古北族名号研究, Beijing Daxue Chubanshe 北京大学出版社.
- Mert, O. (2009). *Ötüken Uyğur dönemi yazıtlarından Tes-Taryat-Şine Us*. Ankara: Belen Yayıncılık.
- Mert, O. (2015). *Köli Çor yazıtı ve anıt mezar kompleksi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Osawa, T. (2010). Revisiting Khöl-Asgat inscription in Mongolia from the Second Turkic Qaghanate. *Nairiku Ajia gengo no kenkyū*, 25, 1–73.
- Osawa, T. (2011). Revisiting the Ongi inscription of Mongolia from the Second Turkic Qaganate on the basis of rubbings by G. J. Ramstedt. *SUSA/JSFOu*, 93, 147-203.
- Pulleyblank, E. G. (1991). *Lexicon of reconstructed pronunciation in early middle Chinese, late middle Chinese and early Mandarin*. Vancouver: UBC Press.
- Schuessler, A. (2009). *Minimal old Chinese and later Han Chinese: A Companion to grammata serica recensa*. Honolulu: University of Hawai'i Press.
- Stark, S. (2009). Some remarks on the headgear of the Royal Türks. *Journal of Inner Asian Art and Archaeology*, 4, 119-133.
- Törbat, Tsagaan, Dunbüree Batsükh vd. (2009). A Rock Tomb of the Ancient Turkic Period in the Zhargalant Khairkhan Mountains, Khovd aimag, with the oldest preserved Horse-head Fiddle in Mongolia – A preliminary Report, *Current Archaeological Research in Mongolia*, Bonn, 365-383, der. Jan Bemann, Hermann Parzinger vd.
- Zuev, Y. A. (1960). Tamgi loşadey iz vassalnıh knyajestv, *Novie Materialı po Drevney i Srednevekoviy İstorii Kazahstana*, Alma-Ata: İzdetel'stvo Akademii Nauk Kazahskoy SSR, 93-140.

Extended Abstract

Turkish/Turkic inscriptions belonging to the Gokturk Khanate (682-745) and Uyghur Khanate (745-840) periods take their names from the name of the river, lake, pond they are located near, or from the stones near the location with the topography. In addition, these inscriptions have importance and information value in terms of understanding the history of the places where they were erected, the inscriptions, and the culture they belong to. For example: The Wise Tonyukuk Inscriptions were erected in 716 by Tonyukuk himself, who, in the light of new research, returned to his lands after being dismissed with the death of Kagan Kagan (h. 691-716). The Kul Tegin and Bilge Kagan Inscriptions, which are bilingual in Chinese and Turkish, known as the Orkhon Inscriptions, are close to Ötüken Yiş, the center of the state. The original locations of the inscriptions are of great importance in terms of a better understanding of history. However, the observations we made in Mongolia in August 2023 show that the Mongolian authorities do not fully understand this fact and that they even follow the opposite policy and line. Because the Höl Asgat, Şine Us, Taryat / Terh inscriptions were taken from their original places for a long time and moved to the 4th floor of the Chinggis Khaan National Museum, which was opened in Ulaanbaatar on October 11, 2022, which includes the "Turkic-Uyghur Khaganates" section. The Wise Tonyukuk Inscriptions, on the other hand, were taken

from their original fenced area and moved to the hall built next to the original site, which was previously used as the "Tonyukuk Excavation House" and was converted into a "Temporary Exhibition Hall" after the inscriptions were moved.

This article tries to reveal, especially with photographs, the current situation of the Turkish/Turkic cultural assets that we had the opportunity to observe first-hand in Mongolia, the problems that the current situation creates regarding scientific research, and what path has become mandatory in future research on these assets. But ironically, especially with the removal of the Bilge Tonyukuk Inscriptions, some parts that were previously unknown to scientists have been revealed. The underground parts of the Bilge Tonyukuk Inscriptions, which could not be photographed or seen by previous researchers, have now become visible and photographable first-hand. We believe that Tonyukuk's *tamga* engraved on the lower part of the Second Tonyukuk Inscription, which was previously unknown to any researcher and remained hidden underground for centuries, will bring a new perspective to the Tonyukuk Inscriptions and enable a better understanding of these inscriptions.

Researchers such as Liu Mau-Tsai, Liu Xin, and Chen Hao, who knew Chinese sources and the historical process of these sources, strongly opposed the hypotheses that Ashide Yuanzhen and Tonyukuk were one person. Today, it has been revealed that these two people were separate, and the hypothesis that regards these two personalities as one is in great contrast with the information in the sources. Tonyukuk, referred to as Tunyugu 墩欲谷 in Chinese sources, is never mentioned together with the tribal name Ashide 阿史德, and it is clearly stated by Chinese sources that Ashide Yuanzhen died in the Tūrgeş campaign in 690, as researchers have noticed. In addition, the geography close to the Upper Tuul River, which is Tonyukuk's ancestral homeland and where his inscription was erected, is not the homeland of the Ashides and *Tang Huiyao* indicates a different geography for the tribe Ashide. The region around the Tuul River was the territory of the Tokuz Oguz tribal union. By looking at the *tamga* list in *Tang Huiyao*, I looked for the *tamga* closest to Tonyukuk's "triangle" and "straight line" shaped *tamga* () , which is visible in the photographs we took and also revealed in the underground part of the second stone of Tonyukuk. When you look at the *tamga* list of *Tang Huiyao*, the *tamga* closest to the triangular and line-shaped *tamga* are the tribe Qibi's 契苾 (Early Chinese *k^hej^h-pjit* < *Kibir) *tamga*, belonging to Tokuz Oghuz tribal union. In my article, I will introduce the newly revealed *tamga* below the second inscription of Tonyukuk and explain that Tonyukuk comes from one of the Tokuz Oguz tribes, not Ashide.

